

ВІДНОВЛЕННЯ ІНСТИТУТУ ДОВГОСТРОКОВОГО КРЕДИТУ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ В УМОВАХ ПОРЕФОРМЕННОЇ КРИЗИ

Отримати довгостроковий кредит під середньозважену відсоткову ставку на рівні 5-7 % річних нездійсненна мрія кожного аграрія в нашій країні. Про те як цього досягти міркують десятки вчених та написано сотні дискусійних статей. Вихід з цієї ситуації достатньо простий – потрібна лише воля державної влади здійснити аграрну реформу та збудувати нормальну кредитну систему, яка була би підкріплена відповідним юридичним механізмом. На жаль нам цього сьогодні бракує, держава, що є самим великим учасником як на аграрному, так і на кредитному ринку, не змогла сформувати ефективної політики з цих питань. Зокрема це стосується одного з головних механізмів, який включає сільське господарство в єдину народногосподарську економіку, а саме – іпотечного кредиту.

Проте в нашій історії існували часи, коли селянин міг отримати довгострокову позику на умовах 5-7 % річних, отже накопичений досвід може статися нам у пригоді, бо сьогодні, показник питомої ваги іпотечного портфеля в національному внутрішньому валовому продукті, оприлюднений експертами Української національної іпотечної асоціації, становить менше 1 %, у той час як середній показник в об'єднаному ВВП Європейського Союзу – 40 %.

Таке співвідношення вкрай незадовільне, бо саме іпотечне фінансування є основою будь-якої фінансової системи в світі і саме цей різновид кредитування є визначальним для аграрного сектора економіки. Причиною такого стану речей, на наш погляд, є відсутність у державі ключового елемента іпотечного ринку – Державного земельного (іпотечного) банку, до речі, передбаченого чинним законодавством України [1, розд. IX, п. 4.2]. Як і щодо продажу землі сільськогосподарського призначення, підходи до моделювання цієї кредитної установи у різних політичних сил відрізняються. Вже зараз є, щонайменше, три законопроекти створення головного іпотечного банку країни. З огляду на перманентну політичну кризу в державі, навряд чи існують підстави сподіватися на досягнення консенсусу в цьому важливому для суспільства питанні.

Проте в умовах фінансово-економічної кризи зростає кількість фахівців і політиків, які починають розглядати державу як основне джерело антикризових заходів та очікувати від уряду ефективних дій щодо виведення країни із занепаду та стагнації. У фінансовій сфері питання державного рефінансування банківських установ та перехід цих важливих кредитних інституцій економіки під корпоративний контроль держави з

подальшими заходами щодо відновлення їх платоспроможності є предметом активного обговорення у суспільстві на всіх його рівнях.

Циклічна природа кризових явищ кінець кінцем передбачає пожвавлення у фінансовому секторі та поступове подолання економічного застою. Проте позитивні зміни не означають, що держава зробила все можливе і може усунутись від подальшого докладання зусиль. Навпаки, ця фаза економічного розвитку потребує не менш пильної уваги з боку держави, що підтверджується багатим історичним досвідом, напрацьованим урядом Російської імперії в умовах посткризового стану стосовно установ поземельного кредиту. Слід також враховувати і те, що пореформені десятиріччя характеризувались бурхливим зростанням капіталістичних відносин у Російській імперії і тому вимагали підвищеної активності державних органів саме у питання управління економікою [2, с. 391].

У Російській імперії влаштування земельного кредиту, як для помісного дворянства, так і для сільського населення було визнане необхідним ще під час підготовки до реформування земельних відносин. Досвід перших років правозастосовної практики положень 19 лютого 1861 р. тільки підтвердив ці переконання. На той час, Захід уже був остаточно переконаний, що без кредиту і його головного знаряддя – банків – немислима сільська промисловість і торгівля [3, с. 111]. Саме в цей час Б. Гільдебранд формулює означення “кредитного господарства” і визначає його як найпрогресивнішу форму економічного життя, що дозволяє кожному “чесному і здібному робітникові” стати підприємцем і забезпечити “взаємний обмін витворами людської праці, заснований на особистому спілкуванні, на чесному слові, на довірі, на моральних якостях” [4, с. 230-231].

Підстав для здешевлення землі у європейській частині імперії не було; за влучним висловлюванням О.В. Яковлева, земля отримала статус цінного паперу, що має значний попит і тому постійно зростає в ціні [5]. Історія повторюється, і саме таке становище спостерігається сьогодні в Україні. До цього слід додати, що як тепер, так і тоді емісія цих “цінних паперів” була досить обмежена, а попит мав стійку тенденцію до зростання. Таким чином, майже всі визнали необхідність допомогти селянам, долучивши їх до фінансових ресурсів на сприятливих умовах: преса, земські сходи, різноманітні комісії, провідні науковці. Залишалось докласти лише необхідних організаційно-правових зусиль.

За реформою 1861 р. помісне дворянство зберегло у своїй власності більшу частину землі. Проте її подальше використання як засобу виробництва потребувало докорінної перебудови поміщицьких господарств за капіталістичними економічними законами. Перебудови, яка вимагала значних фінансових інвестицій. Банківську систему, що обслуговувала феодално-кріпосницьке господарство, було скасовано ще напередодні реформ як неефективну та вже не потрібну через відсутність кріпосних, що були заставою по отриманих кредитах. В указі Сенату Олександр II, зокрема, зазначав: “Устрій Наших головних державних банкових

установлень, які засновано ще у минулому столітті, не відповідає більше сучасним обставинам і потребує докорінної перебудови” [6; 7].

Оскільки дореформені іпотечні установи стали непосильним тягарем для фінансової системи імперії, влада у своїй правотворчості концептуально виходила з того, що кредитні ініціативи мають належати приватному капіталу, а не державі. Найбільш привабливими та такими, що відповідають інтересам землевласників, з точки зору уряду, за організаційною формою було визнано банки земського типу, тобто кредитні товариства, влаштовані на засадах кругової поруки самих позичальників. Не виключалася й акціонерна форма організації іпотечних установ, проте їхня комерційна спрямованість викликала в урядовців певні побоювання.

Кризовий стан державних фінансів обумовлював негативне ставлення владних кіл до участі казенних грошей у довгостроковому іпотечному кредитуванні, незважаючи на те, що його потребувало помісне дворянство. Майже два десятиріччя по реформі для розвитку цієї сфери не було вжито жодних державних заходів; поміщики теж не виявили підприємницької ініціативи, зокрема, і через нестачу коштів. Виняток становила Херсонщина: у травні 1864 р. було засновано кредитне товариство, що отримало назву “Земський банк Херсонської губернії” [8]. А у червні 1866 р. вже загальноімперська ініціатива знайшла свою реалізацію шляхом утворення Товариства взаємного поземельного кредиту, яке мало право кредитувати землевласників по всій території Російської імперії, у тому числі і в українських губерніях [9].

За перше пореформене десятиріччя було декілька спроб заснування іпотечних банків у формі акціонерних товариств, однак жодна з них не мала успішного завершення [10-13]. Проте всім було зрозуміло, що відкритих у 60-ті роки іпотечних установ недостатньо для задоволення нагальних потреб у фінансових ресурсах і їхню діяльність треба розглядати скоріше як урядовий експеримент. Разом Земський банк Херсонської губернії та Товариство взаємного поземельного кредиту до 1871 р. видали 54,3 млн. руб. [14, с. 40]. Усе це формувало неабиякий попит на іпотечні кредити та підвищувало комерційну привабливість для підприємців заробити на наданні таких фінансових послуг, а відтак зростала зацікавленість до акціонерної форми організації банківської справи [15, с. 85].

Ще від початку XIX ст. уряд і Державна Рада усвідомлювали важливість та користь від акціонерного підприємництва, як “...засобу, який породжує рух народних капіталів і надає їм більш менш вигідне спрямування... як джерела розумних покращень у державі, що відбуваються без будь-якого пожертвування з боку казни...” [15, с. 36]. Однак зростання чисельності акціонерних товариств і недостатня відносно загальна нормативна урегульованість їх існування могла призвести до неприємних наслідків, які спіткали європейські країни і отримали назви “акціонерна хапанина”, “грюндерство”, “мильні бульбашки”, “тюльпанізм” тощо. Ситуація вимагала втручання держави та коригування нормативної бази.

Перша заява про заснування акціонерного земельного банку надійшла до Міністерства фінансів наприкінці 1870 р. від харківських

землевласників та купецтва. Ініціаторами справи були купець першої гільдії О.К. Алчевський та проф. І.В. Вернадський, які за зразком статуту Земського банку Херсонської губернії (з якого були запозичені норми, що регулювали іпотечні операції), а також статутів комерційних акціонерних банків (із яких до цієї компіляції увійшли норми щодо основного капіталу, прав акціонерів, принципів управління установою) розробили статут Харківського земельного банку [16, арк. 1], що отримав Височайше затвердження 4 травня 1871 р. [17].

Проект статуту Полтавського земельного банку надійшов до Міністерства фінансів майже через рік після затвердження харківського і отримав згоду царя 8 квітня 1872 р. [18].

Справа зрушила з місця саме в українських губерніях, проте ставлення уряду до іпотечних акціонерних банків залишалося сторожким, на відміну від сприйняття кредитних товариств землевласників. Департамент економії Державної Ради, даючи згоду на заснування Харківського земельного банку, відзначав, що дає її лише “як дослід”. Проте саме Міністерство фінансів було змушене констатувати, що “у публіки виявилось вельми велике прагнення до засновництва акціонерних земельних банків” [19, с. 47].

Унормування засновницької лихоманки відбулося Височайшим затвердженням 31 травня 1872 р. думки Державної Ради щодо тимчасового порядку заснування приватних кредитних установлень [20], який уповноважив міністра фінансів затверджувати статuti цих банків за умови, що вони будуть змістовно відповідати статутам, які вже затвердив цар і які визнані взірцевими. Для поземельних банків зразковими визнавалися статuti Харківського, Тульського [21] та Полтавського банків. Протягом року міністр затвердив вісім статутів акціонерних земельних банків [22], серед яких дві кредитні установи було засновано в українських губерніях – Київський та Бессарабсько-Таврійський банки.

Окрім затверджених статутів, до міністерства надійшли проекти ще 14 статутів, із яких 12 були статутами акціонерних банків і лише 2 – взаємних товариств. Усі вони, з різних причин, не отримали згоди міністра фінансів. Переважно це пов'язують, по-перше, з тим, що такий грюндерський бум призвів до ускладнень у реалізації закладних листів і пропозиція значно перевищувала попит. По-друге, в урядових колах у 1877 р. остаточно взяла гору думка щодо негативного ставлення до відкриття нових кредитних установ [15, с. 118-119]. Почасти це пояснюють економічною кризою 1873 р. та банківською кризою 1875 р.

Головним засобом контролю з боку держави, який встановлював закон, було відстеження змісту установчих документів банку, а точніше, повноваження міністра фінансів своєю владою затверджувати статут кредитної установи, а також узгоджувати зміни та доповнення до статуту [20, п. 3-4]. Проте такою формою формально-бюрократичного контролю уряд не обмежився. Справа у тому, що перші ж місяці операційної діяльності банків спричинили активну боротьбу за клієнта, жорстке конкурентне протистояння призводило до зловживань та надання економічно необґрунтованих позик. До честі банкірів, вони ще раніше за урядовців оцінили небезпеку такої

фінансової стратегії і вирішили досягти компромісу в цьому питанні. Вже у жовтні 1873 р. правліннями банків було подано до уряду клопотання щодо проведення з'їзду своїх представників. Клопотання задовольнили, але за умови того, що участь у зібранні візьмуть представники всіх іпотечних кредитних установ, а не тільки акціонерних банків, і проходити з'їзд буде під головуванням, яке визначить уряд [23, с. 1-2]. Прецедент було встановлено: надалі на кожний з'їзд треба було отримувати окремий дозвіл, погоджувати програму з урядом – і все це за умови обов'язкової участі в зібранні усіх іпотечних установ [23, с. 132].

Улаштування в Російській імперії довгострокового іпотечного поземельного кредиту стало справою приватної ініціативи. Серед численних організаційно-правових форм, у яких за чинним на той час законодавством могла існувати кредитна діяльність, практика обрала акціонерні товариства. Такий організаційний підхід давав можливість досягти двох цілей – наситити ринок доступним кредитом та отримати прибуток від надання таких послуг. Принципи акціонерної політики, яка базувалася на дозвільній системі засновництва та приматі сепаратного акціонерного законодавства над загально-правовими нормами, дозволив державі впровадити дієвий контроль над корпоративним середовищем та ринком цінних паперів, що, у свою чергу, надало можливість уникнути хаотичності та некерованості в емісійних процесах і не допустити потрясінь, яких зазнали провідні європейські держави у 70-ті роки XIX ст., акціонерне законодавство яких будувалося на явочному принципі заснування акціонерних компаній та відсутності обмежень для приватних осіб.

Література

1. Земельний кодекс України [Текст] : від 25.10.2001 № 2768-III // Відомості Верховної Ради. – 2002. – № 3–4.
2. Головки, О. М. Фінансова адміністрація Російської імперії в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.): історико-правове дослідження [Текст] : [монографія.] / О. М. Головки. – Х. : СІМ, 2005. – 448 с.
3. Курсель-Сенел, Жан Густав. Банки, их устройство, операции и управление [Текст] / Жан Густав Курсель-Сенел ; [пер. с 3-го издания под ред. и с предисл. и доп., относящимся к России, В. П. Безобразов]. – СПб. : Тип. В. Безобразова и комп., 1862. – 768 с.
4. Гильдебрандт, Б. Политическая экономия настоящего и будущего [Текст] / Б. Гильдебрандт ; перевод М. Щепкина. – СПб. : типография В. Безобразова и комп, 1860. – 280 с.
5. Васильчиков, А. И. Мелкий земельный кредит в России [Текст] / А. И. Васильчиков, А. В. Яковлев. – СПб : тип. А. М. Котомина, 1876. – 112 с.
6. Указ Правительствующему Сенату и Высочайше утвержденное Положение о государственных пятипроцентных банковых билетах и о вкладах в государственных банковых установлениях [Текст] // ПСЗ. – II. – Т. XXXIV. – 1859. – № 34852.
7. Указ Правительствующему Сенату “О прекращении приема вкладов в Заемном банке, Сохранных Казнах и Приказах Общественного Презрения, и о продолжении такового в Коммерческом Банке по 1 июля 1860 года” [Текст] // ПСЗ. – II. – Т. XXXIV. – 1859. – № 35287.

8. Высочайше утвержденный Устав Земского Банка Херсонской губернии [Текст] // ПСЗ. – II. – Т. XXXIX. – 1864. – № 40898.
9. Высочайше утвержденный Устав Общества взаимного поземельного кредита [Текст] // ПСЗ. – II. – Т. XLI. – 1866. – № 43361.
10. Высочайше утвержденный Устав Товарищества Поземельного Банка [Текст] // ПСЗ. – II. – Т. XL. – 1865. – № 41928.
11. Повторно, Высочайше утвержденный Устав Товарищества Поземельного Банка [Текст] // ПСЗ. – II. – Т. XLI. – 1866. – № 43268.
12. Высочайше утвержденный Устав Общества Поземельного Кредита [Текст] // ПСЗ. – II. – Т. XL. – 1865. – № 42280.
13. Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета “О некоторых изменениях в Устав Общества Поземельного Кредита” [Текст] // ПСЗ. – II. – Т. XLI. – 1866. – № 43103.
14. Статистический сборник сведений по земельному кредиту в России [Текст]. – Т. III. – СПб., 1893. – 325 с.
15. Шепелёв, Л. Е. Акционерные компании в России [Текст] / Л. Е. Шепелёв. – Л. : Наука, Лен. отд., 1973. – 348 с.
16. ДАХО. – Ф. 71. – Оп. 1. – Спр. 27.
17. Высочайше утвержденный Устав Харьковского земельного Банка [Текст] // ПСЗ. – II. – Т. XLVI. – 1871. – № 49556.
18. Высочайше утвержденный Устав Полтавского земельного Банка [Текст] // ПСЗ. – II. – Т. XLVII. – 1872. – № 50708.
19. Райский, Ю. Л. Акционерные земельные банки в России во второй половине XIX – начале XX века [Текст] : дис. ... доктора ист. наук: 07.00.02 / Ю. Л. Райский ; Курский государственный педагогический институт. – Курск, 1998. – 567 с.
20. Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета “Об учреждении частных кредитных установлений” [Текст] // ПСЗ. – II. – Т. XLVII. – 1872. – № 50913.
21. Высочайше утвержденный Устав Тульського земельного Банка [Текст] // ПСЗ. – II. – Т. XLVII. – 1872. – № 50707.
22. Высочайше утвержденный Устав Киевского земельного Банка [Текст] // ПСЗ. – II. – Отд. 2-ое. – Т. XLVII. – 1872. – № 51062., Самарского (№ 51063), Нижегородского (№ 51064), Московского (№ 51061), Виленского (№ 51227), Ярославско-Костромского (№ 51229), Бессарабско-Таврийского (№ 51294), Саратовско-Симбирского, Донского (№ 51328).
23. Съезды и Комитет съездов представителей учреждений русского земельного кредита: Краткий обзор их деятельности за истекшие 1872–1913 г.г. [Текст]. – СПб., 1914. – 185 с.

Кириченко, В.Є. Відновлення інституту довгострокового кредиту в Російській імперії в умовах пореформеної кризи [Текст] / В.Є. Кириченко // Актуальні проблеми правового регулювання фінансово-кредитних відносин в умовах кризи: практика правозастосування і шляхи її вдосконалення: зб. тез доповідей за матеріалами Міжнародної науково-практичної конференції (4-5 червня 2010 р., м. Суми). – Суми: УАБС НБУ, 2010. - С. 27-33.